

ЧАСТИНА ПЕРША

ЗАГАДКА

Розділ 1

ПОКЛИК СВОБОДИ

Стояла біла ніч — знаменита прикмета петербурзького літа. Невеликий натовп, що зібрався удосвіта 13 липня 1826 року на Троїцькому мосту і на березі Неви під Петропавловською фортецею, спостерігав за тим, як у кронверку розгортається моторошний ритуал. Під барабанний бій із фортеці вивели кількадесят молодих чоловіків у брудних і заношених офіцерських мундирах. Їх поділили на групи й поставили перед строем солдатів, що їх ці люди колись вели у бій. Вони незворушно вислухали вирок — тривала каторга й заслання. Після оголошення вироку на в'язнів надягли кайдани, а над їхніми головами зламали шпаги — це символізувало позбавлення дворянського статусу, офіцерських звань, нагород і відзнак. Еполети і мундири спалили. Щойно ритуал «громадянської страти» закінчився і каторжників знову загнали у фортецю, охоронці вивели з воріт п'ятьох чоловіків у важких кайданах. Їх підвели до шибениці, поспіхом зведеної у кронверку фортеці. Далі сталася незапланована пауза — шукали лаву, щоб поставити в'язнів на шибеницю. Нарешті знайшли в сусідньому Училищі торговельного мореплавання. Подальша сцена вжахнула навіть катів. Під барабанний дріб з-під ніг в'язнів вибили підставки, але тільки двоє крайніх повисли в петлі, троє обірвалися. Мотузка виявилася заслабкою і не витримала ваги тіл і кайданів. Заворожений натовп затамував подих. Невже їх урятовано?

«Знать, бог не хочет их смерти», — сказав один з солдатів, але петербурзький генерал-губернатор Павло Голенищев-Кутузов наказав ще раз повісити в'язнів. Сценарій страти розписав особисто імператор Микола I, і загартований війнами генерал — він відзначився у Битві народів під Лейпцигом 1813 року і привіз із Парижа в Петербург новину про поразку Наполеона — мав намір виконати волю імператора до кінця. Микола хотів, щоб страту провели до четвертої години ранку. Вже була майже п'ята, сонце швидко розганяло темряву, а три чоловіки, засуджені за державну зраду, все ще були живі. Голенищев-Кутузов наказав поквартитися. Шокованих і закривавлених в'язнів, один ледве стояв, знову підняли на поспіхом поправлений ешафот.

«Проклятая земля, где не умеют ни составить заговора, ни судить, ни вешать!» — нібито сказав один з них. Інший крикнув Голеніщеву-Кутузову: «Подлый опричник тирана! Дай же палачу твої аксельбанты, щоб нам не умирать в третій раз!» Генерал стояв незворушно. До шостої години страта нарешті закінчилася. Тіла п'ятьох в'язнів, які вважали, що віддають своє життя боротьбі за свободу, прибрали. Наступного дня їх перевезли на острів Голодай неподалік Петербурга й поховали в таємній могилі.

П'ятеро чоловіків, страчених того літнього ранку 1826 року на березі Неви, очолювали змову декабристів, організовану ветеранами війни з Наполеоном. Вони хотіли змінити політичний устрій Російської імперії. 14 грудня 1825 року, за сім місяців до страти, група молодих офіцерів-ідеалістів вивела свої загони на Сенатську площу в Петербурзі, сподіваючись повалити самодержавство, скасувати кріпацтво і скликати конституційну асамблею. Вірні царю полки оточили їхні загони і розігнали артилерійським вогнем. Повстання Чернігівського полку на Україні теж придушили. Після шести місяців слідства лідерів обох повстань повісили, учасників змови і членів декабристських гуртків вислали в Сибір або відправили в армію на Кавказ. Повстання було придушено, плани радикальної перебудови імперії (зокрема такі кардинальні кроки, як запровадження військової диктатури) зруйновано. Самодержавство перемогло в цьому конфлікті. Але приклад п'ятьох мучеників та мрії про свободу, зароджені лідерами повстання, залишилися й надихали майбутні покоління бунтівників¹.

Чоловік, який, згідно з переказами, назвав генерала Голеніщева-Кутузова «опричником тирана», був Кондратій Рилеев, тридцятилітній офіцер у відставці, управитель Російсько-американської компанії. Він був душею декабристського гуртка в Петербурзі. Саме в його квартирі народився план повстання 14 грудня 1825 року. Друг Олександра Пушкіна і сам талановитий поет, Рилеев надихав друзів і колег по змові не лише пристрасними віршами, у яких закликав віддати життя за свободу, а ще й стоїчною витримкою перед смертю. Коли

¹ Казнь декабристов. Рассказы современников // Русский архив. — 1881. — № 2. — С. 341—346; *Котляревский, Нестор*. Рылеев. — СПб., 1908. — С. 186—191; Декабристы. История восстания 14 декабря 1825 года на Сенатской площади в Петербурге (<http://www.patiks.ru/txt/3dekab77.shtml>). Про повстання декабристів див.: *Mazour, Anatole G.* The First Russian Revolution, 1825: The Decembrist Movement. — Stanford, Calif., 1966.

з останньою розрадою в камеру прийшов священник, Рилєєв начебто узяв його руку, поклав собі на серце і промовив: «Слышишь, отец, оно не бьется сильнее прежнего»¹.

Друзі Рилєєва вважали, що він передбачив свою загибель в опублікованому за кілька місяців до повстання уривку з поеми, над якою тоді працював. Поема називалася «Наливайко», а її головним героєм був лідер козацького повстання кінця XVI століття в Україні. В уривку «Исповедь Наливайки» Рилєєв вклав в уста козацького ватажка такі слова:

*Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстает
На утеснителей народа;
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?
Погибну я за край родной, —
Я это чувствую, я знаю,
И радостно, отец святой,
Свой жребий я благословляю!*²

Коли Рилєєв уперше прочитав ці вірші своєму другу Михайлу Бестужеву — разом зі своїм братом Миколою у грудні 1825 року він виведе перші повстанські полки на Сенатську площу, — той був шокований. За спогадами Миколи Бестужева, Михайло сказав Рилєєву: «Знаешь ли [...], какое предсказание написал ты самому себе и нам с тобою?» Рилєєв був цілком свідомий значення свого твору. «Неужели ты думаешь, что я сомневался хоть минуту в своем назначении? — відповів поет. — Верь мне, что каждый день убеждает меня в необходимости моих действий, в будущей погибели, которою мы должны купить нашу первую попытку для свободы России, и вместе с тем в необходимости примера для пробуждения спящих россиян»³.

¹ Див.: Декабристы. История восстания 14 декабря 1825 года. Про Рилєєва див.: *Meera, Patrick*. K. F. Ryleev: A Political Biography of the Decembrist Poet. — Princeton, N. J., 1984.

² *Рилєєв К. Ф.* Наливайко (Отрывки из поэмы) // *Рилєєв К. Ф.* Полное собр. соч. / Ред. вступ. ст. и комм. А. Г. Цейтлина. — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 250.

³ *Бестужев, Николай.* Воспоминание о Рилєєве // Воспоминания Бестужевых / Ред., статья и комм. М. К. Азадовского. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — С. 7.

Вірші Рилєєва надихали покоління революціонерів і вільнодумців у Російській імперії. Зокрема, Віру Засулич, революціонерку-терористку, одну з перших російських марксисток, і Михайла Драгоманова, політичного емігранта, одного з найвпливовіших українських мислителів XIX століття. Драгоманов пізніше згадував: «Ще в 50-ті роки, я пам'ятаю, “Войнаровский” і “Исповедь Наливайки” переписувались в наших потайних тетрадках поряд з творами Шевченка і читались з однаковим запалом». Сам Рилєєв шукав натхнення в історичних творах і останні роки перед повстанням особливо захоплювався історією українських козаків¹.

Кондратій Рилєєв ознайомився з Україною через батька — той служив у Києві і навіть купив там будинок, який заповів сину. З козацьким стилем життя молодий Рилєєв уперше зіткнувся, повернувшись з наполеонівських воєн. У лютому 1814 року, закінчивши кадетський корпус, він у 18 років вступив на армійську службу. Зі своєю артилерійською бригадою юний Рилєєв пройшов Польщу, Німеччину, Швейцарію і Францію. У Дрездені його приймали при дворі російського губернатора Саксонії Миколи Репніна, майбутнього малоросійського губернатора, одруженого з онукою останнього українського гетьмана Кирила Розумовського. Певний час Рилєєв провів у Парижі. Під арештом він свідчив, що заразився вільнодумством під час французької кампанії 1814—1815 років. Після закордонного походу полк Рилєєва повернувся в Російську імперію. Спершу він квартирував у Литві, потім під Острогозьком, маленьким містечком у сучасній Воронежській області Російської Федерації. Заснований українськими козаками в середині XVII століття, Острогозьк до 1760-х років був полковим містом. На початку XIX століття місто певний час перебувало у складі Слобідсько-Української губернії. Жителі Острогозька зберігали українські звичаї і традиції аж до XX століття².

Рилєєв провів майже три роки неподалік Острогозька, потоваришував з місцевими офіцерами й ознайомився з місцевою культурою. Там же він зустрів кохання свого життя, доньку місцевого дворянина. Наталя Тевяшова походила зі старшинської родини, один з її предків на початку XVIII століття був полковником Острогозького полку.

¹ Драгоманів, Михайло. Листи на Наддніпрянську Україну. — К.: Криниця, 1917. — С. 13.

² Там само. — С. 8—10; Котляревский Н. Рылеев. — С. 21—24. Удодов, Борис. К. Ф. Рылеев в Воронежском крае. — Воронеж, 1971. — С. 5—14.

Подавши у відставку наприкінці 1818 року і переїхавши з дружиною у Петербург, Рилеев з друзями не раз повертався сюди на літо і завжди називав цей край «Україною». У грудні 1825 року Рилеев писав Миколі Маркевичу, нащадку знаменитого козацького роду і майбутньому історику України: «Я русский, но три года жил на Украине: мало для себя, но довольно для того, чтобы полюбить эту страну и добрых ее жителей. Сверх того, Украина наделила меня редкою, несравненно женою. Уже шесть лет моя добрая украинка счастливит меня; и так к привязанности моей еще присоединяется и благодарность душевная, вечная к Малороссии»¹.

Перебравшись у Петербург, Кондратій Рилеев не забув своїх українських друзів і знайомих. У листопаді 1820 року, повернувшись у столицю з літнього відпочинку в Острогозьку, Рилеев надрукував в «Отечественных записках» листа, де вихваляв свого острогозького друга Михайла Бедрату, відставного офіцера Охтирського гусарського полку. Охтирський полк було створено 1651 року, а 1765-го, після скасування козацької автономії, його перетворили на гусарський полк російської армії. В 1814-му полк увійшов у Париж і відзначився тим, що гусари, колишні козаки, пустили на нові мундири коричневу матерію, реквізовану в капуцинському монастирі. Імператор Олександр I був потішений вибором і наказав, щоб полкові мундири і надалі були коричневі².

Листу Рилеева передувала нотатка, яку опублікував в «Отечественных записках» відомий у той час російський поет Денис Давидов, організатор партизанського опору Наполеону і колишній командувач Охтирського полку. Давидов відзначав відвагу свого колишнього підлеглого. Михайло Бедрата походив із родини генерал-майора Григорія Бедрати. Це був вірний і сміливий офіцер, з юного віку він служив в Охтирському полку разом із двома своїми братами. Під час війни з Наполеоном він проявив виняткові командирські якості. Бедрата, однак, не дійшов до Парижа: діставши поранення в голову у знаменитій Бородинській битві (1812), він жив у самоті і безвісті в родинному

¹ К. Ф. Рилеев — Н. А. Маркевичу (Петербург. 18 октября 1825 г.) // Литературное наследство. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — Т. 59: Декабристы-литераторы / Ред. А. М. Еголин и др. — С. 153. Див. також: *Котляревский Н. Рилеев.* — С. 24—29.

² Див.: *Рилеев К. Ф. Еще о храбрости М. Г. Бедраты* // *Рилеев К. Ф. Полное собр. соч.* — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 295—297; *Михайленко, Александр.* И жили дружно семьею солдат, корнет и генерал. — М., 2001. — Главы 1—2.

маєтку під Острогозьком. І Давидов, і Рилєєв намагалися віддати шану маловідомому героєві бодай на шпальтах популярного на той час журналу.

Нема сумніву, що Рилєєв вбачав у Бедразі саме українського козака. У присвяченому Бедразі вірші, написаному влітку 1821 року, Рилєєв згадує розмови з одним своїм острогозьким знайомим (ймовірно, це був тесть поета, майор Михайло Тевяшов). Вони говорять про повстання греків проти османської влади, яке розгорталося тоді у Греції, та історію Запорозької Січі, яка була символом боротьби за козацькі вольності. Можна припустити, що Рилєєв вів подібні розмови і з Бедрагою. У вірші, присвяченому другові, він писав:

*Майор с себя снимает
Полузаржавый меч
И слезытирает.
О прошлой старине,
О Сечи своевольной,
О мире, о войне¹.*

В очах Рилєєва острогозькі козаки стали поборниками свободи й особистої незалежності, успадкованих від героїчного минулого. Жива козацька традиція збереглася тут до початку ХІХ століття. «Не за излишнее считаю сказать, что на землях острогожских не видали крепостных крестьян до конца прошедшего столетия. Полковые земли, доставшиеся впоследствии разным чиновникам Острогожского полка, были обрабатываемы вольными людьми или козаками»², — писав він в одному з листів петербурзькій владі, виступаючи за повернення економічних свобод краю, який страждав від важких умов життя. Традиція козацьких вольностей справді не померла. Колишній кріпак графів Шереметєвих, майбутній професор російської літератури Олександр Нікітенко, який своєю свободою завдячував, зокрема, і Рилєєву, пізніше згадував, що його дід, «молчаливый, кроткий, благоразумный в трезвом виде, напившись, он имел обыкновение пускаться в толки об общественных делах, вспоминать о ка-

¹ Рилєєв К. Ф. Наливайко (Отрывки из поэмы) // Рилєєв К. Ф. Полное собр. соч. / Ред. вступ. ст. и комм. А. Г. Цейтлина. — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 108.

² Рилєєв К. Ф. Об Острогожске // Там же. — С. 298.

зачине и гетьманщине, судил строго о беспорядках сельского управления»¹.

Рилеєву здавалося, що Острогозьк успадкував не тільки козацький дух, але й предківську традицію свободи. 1823 року він писав про місто, у якому:

*... пленённый славы звуком,
Поседевший в битвах дед
Завещал кипящим внукам
Жажду воли и побед*².

У вірші йшлося про зустріч 1696 року в Острогозьку царя Петра I з гетьманом Іваном Мазепою — тоді співниками, а в майбутньому ворогами³.

Рилеєв не уникав політично дражливих і навіть небезпечних тем. Навесні 1823 року він почав працювати над поемою «Войнаровский» про повстання Мазепи та його наслідки. Головний герой твору — Андрій Войнаровський, молодий ідеаліст і племінник Мазепи, приєднується до повстання проти царя та їде за гетьманом на чужину. Він був представником Карла XII у Стамбулі. Дорогою з Османської імперії у Швецію в жовтні 1716 року його викрали російські агенти й доправили в Петропавловську фортецю. Потім його відправили у Якутськ, де він і помер, провівши на засланні шістнадцять років. «Войнаровский» виявився пророчим твором якщо не для самого Рилеєва, то для його товаришів, яких після поразки декабристського повстання заслали в Сибір⁴.

Найпровокативніша особливість поеми — образ старого козацького гетьмана. У передмові до поеми, яку написав Олександр Корнілович, Мазепа, цілком у традиції російської імперської історіографії,

¹ Никитенко, Александр. Повесть о самом себе: посмертные записки и дневник // Русская старина. — 1888. — Кн. 8. — С. 308.

² Рилеєв К. Ф. Наливайко (Отрывки из поэмы) // Рилеєв К. Ф. Полное собр. соч. / Ред. вступ. ст. и комм. А. Г. Цейтлина. — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 173.

³ Про Мазепу і перехід до шведів див.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і його доба. — Нью-Йорк, Париж і Торонто, 1960; On the Eve of Poltava: The Letters of Mazepa to Adam Sieniawski, 1704—1708 / Orest Subtelny, ed. — New York, 1975; Субтельний, Орест. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII століття. — К., 1994; Mackiw, Teodor. English Reports on Mazepa, Hetman of Ukraine and Prince of the Holy Roman Empire, 1687—1709. — New York, Munich, and Toronto, 1983.

⁴ Див.: Винар, Любомир. Андрій Войнаровський: історичний нарис. — Мюнхен—Клівленд, 1962.

постає своєкорисливим зрадником. Але в самому тексті поеми гетьмана зображено щирим патріотом своєї батьківщини, готовим віддати життя боротьбі з тиранією. Саме такий образ гетьмана постає з епізоду, де Войнаровський згадує свою першу зустріч з дядьком, на якій обговорювали повстання проти царя. Рилєєвський Мазепа каже юному племіннику:

*Шаг этот дерзок, знаю я;
От случая всему решение,
Успех не верен, — и меня
Иль слава ждет, иль поношение!
Но я решился: пусть судьба
Грозит стране родной злосчастьем, —
Уж близок час, близка борьба,
Борьба свободы с самовластьем!*¹

Уривки з поеми, а потім і цілий твір (із суттєвими цензурними купюрами) публікували 1824 і 1825 року, і публіка зустріла цей твір дуже тепло. До його шанувальників належав Олександр Пушкін. Але звучали й критичні відгуки. У приватному листі за квітень 1825 року Павло Катенін, ще один вільнодумець, висланий з Петербурга задовго до повстання 1825 року, писав знайомому: «Все это копии с разных байроновских вещей, в стихах по новому образцу. Всего чуднее для меня мысль представить подлеца и плута Мазепу каким-то Катеном»².

У зауваженні Катеніна, що новий твір Рилєєва наслідуює літературну манеру і настанови Байрона, був певний резон. Влітку 1819 року Байрон надрукував поему «Мазепа», яка одразу зажила світової популярності — козацький гетьман XVIII століття моментально перетворився на романтичного героя. Утім, оригінальність Рилєєва проявилася у виборі головного персонажа (Войнаровського у Байрона ні словом не згадано) і в інтерпретації постаті Мазепа. Через образ гетьмана Рилєєв транслиував свої погляди на свободу

¹ Рилєєв К. Ф. Войнаровский // Рилєєв К. Ф. Полное собр. соч. — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 213—214; Корнилович А. Жизнеописание Мазепы // Рилєєв К. Ф. Сочинения и переписка. — С. 91—96.

² Цит. за: Маслов В. И. Литературная деятельность К. Ф. Рилєєва. — К., 1912. — С. 317; Котляревский Н. Рилєєв. — С. 54—55, 117—121; Русская романтическая поэма. — М., 1985. — С. 113.

і тиранію. Списати на Байрона те, що Рилеєв поблажливо ставиться до Мазепи чи прославляє козацьких гетьманів загалом, можна лише частково. Наступні поезії Рилеєва не лишають у цьому жодного сумніву¹.

У 1821—1823 роках Рилеєв опублікував збірку віршів під назвою «Думи». Джерелом натхнення послужили «Історичні думи» Юліана Урсин-Немцевича, польського поета й історика, палкого поборника Конституції 1791 року і секретаря Тадеуша Костюшка, лідера польського повстання проти російської влади в 1794 році. Рилеєв з дитинства знав польську мову, а декабристські кола, до яких він належав, дуже приязно ставилися до польських патріотів, зокрема до Адама Міцкевича. Втім історичні пісні цього польського автора не єдине і не головне джерело натхнення Рилеєва. У вступі до видання «Дум» 1825 року він писав: «Дума, старинное наследие от южных братьев наших, наше руское, родное изобретение. Поляки заняли ее от нас. Еще до сих пор украинцы поют думы о героях своих — Дорошенке, Нечае, Сагайдашном, Палее, и самому Мазепе приписывается сочинение одной из них». Рилеєв ймовірно знав перше видання українських народних пісень, яке 1819 року надрукував у Петербурзі Микола Цертелєв, і перший твір модерної української літератури «Енеїду» Котляревського, стилізовану під фольклор пародію на Вергілія, вперше опубліковану в Петербурзі в 1798-му².

Є підстави вважати, що ще 1824 року Рилеєв ознайомився з новим захопливим джерелом про козацьку історію. Цей твір був відомий поету і деяким його друзям як «Історія Кониського». Його авторство приписували Георгію Кониському, архієпископу могильовському. Цілого тексту рукопису Рилеєв не мав. Повний список припадав пилком у бібліотеках нащадків козацької старшини десь на Чернігівщині, далеко на південь від імперської столиці. Однак Рилеєву трапилися уривки загадкового рукопису, і вони розпалили його романтичну уяву. Йому відкрився цілий світ козацьких героїв. Один з таких героїв, Северин Наливайко, до 1820-х років майже не фігурував не те що в західних, а й у російських та українських історичних творах. У двотомнику Дмитра Бантиша-Каменського, першій науковій спробі історії

¹ Про Мазепу як романтичного героя див.: *Babinski H. F. The Mazepa Legend in European Romanticism.* — New York, 1974.

² Думи. Сочинение К. Рилеева. — М., 1825. — С. vi; *Драгоманов, Михайло.* Листи на Наддніпрянську Україну. — С. 156.

України, надрукованій 1822 року, Северину Наливайку приділено аж два речення. Лише «Історія Кониського» задовольнила інтерес читачів до подробиць Наливайкового життя. Докладна розповідь про його вчинки супроводжувалася текстами Наливайкових листів до польських королів. Мало який образ борців (читай — мучеників) за свободу Русі промовляв до сердець освіченої публіки початку XIX століття так, як Наливайків. Рилеєв зробить Наливайка символом козацької свободи, завзяття і патріотизму¹.

Северин (Семерій) Наливайко, який став героєм козацьких літописців XVIII століття і зробив приголомшливу кар'єру у романтиків XIX століття, у свої часи був досить суперечливою постаттю. У 1593 році, перебуваючи на службі у князя Костянтина Острозького, Наливайко брав участь у придушенні повстання ще одного козацького ватажка Кшиштофа Косинського. Наступного року за домовленістю з Острозьким Наливайко очолив бунт козаків і селян, намагаючись відвести їх від маєтків свого патрона і спрямувати їхню лють і руйнівну енергію проти ворогів князя. Список ворогів починався з двох православних єпископів, які замислили церковну унію між православною митрополією на території Речі Посполитої і римським папою. 1596 року Берестейська унія стала реальністю, що спровокувало серйозний конфлікт, — багато хто вважав це порушенням прав православної церкви. Традиція зробила Наливайка першим мучеником за православну віру — 1597 року його схопили і стратили поляки².

Не дивно, що православні ченці і козацькі літописці дуже симпатизували Наливайку, але реальних історичних відомостей про нього вони майже не мали. Натомість в «Історії Кониського» було повно матеріалу, який надавався до творчого вжитку. Рилеєв запозичив з цього рукопису деталі, яких не міг знайти деінде, зокрема згадки про Наливайкову столицю в Чигирині на річці Тясміні і його нібито близькі стосунки з Григорієм Лободою, ватажком запорозьких козаків. Однак ці деталі не відзначалися автентичністю. Лобода був суперником Наливайка, козаки стратили його за підозрою у співпраці з поляками. Чигирин справді стояв на річці Тясміні, проте став ко-

¹ Бантши-Каменский, Дмитрий. История Малой России. — М., 1822. — Т. 1. — С. xxii.

² Див.: Леп'яко, Сергій. Козацькі війни кінця XVI століття в Україні. — Чернівці, 1996. — С. 170—172; Плохій, Сергій. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К.: Критика, 2005. — С. 53—56, 140—143.

зачькою столицею лише через добрих півстоліття по смерті Наливайка. Але про те, що Рилеев, зображуючи козацького ватажка, покладається на «Історію Кониського», свідчать не тільки деталі поеми, хай там які недостовірні, а й ідеологічний посил, переданий через образ Наливайка.

Саме під впливом «Історії Кониського» Рилеев зображує Наливайка не просто людиною, готовою померти за свободу свого народу, а й поборником рівності й братерства сусідніх народів:

*Козак в союзе с ляхом был,
Как вольный с вольным, равный с равным.
Но все исчезло, как призрак.
Уже давно узнал козак
В своих союзниках тиранов¹.*

Уявлення про рівноправний союз козаків і поляків прямо випливає з апокрифічного Наливайкового листа королю, поданого в «Історії Кониського». Наливайко заявляє, що Королівство Польське чи Велике князівство Литовське ніколи не завойовували руський народ, він «добровольно соединился на одинаких и равных с ними правах и преимуществах». Далі він пише, що поляки ці права постійно порушували, зокрема запровадивши церковну унію. Згідно з «Історією Кониського», лише після поразки і страти Наливайка поляки почали називати православних «схизматиками» і віддали православні церкви євреям, які радо видобували зиск з цієї ситуації і виставляли православним захмарні ціни за користування своїми ж храмами².

Твердження, що євреї тримали ключі від православних церков, згодом стало гаслом записних антисемітів у Російській імперії. У незавершеній віршованій драмі «Богдан Хмельницький» (1825) Рилеев використав цю деталь, щоб підкреслити, яких утисків зазнавали козаки від польської влади перед повстанням 1648 року, жертвами якого стали десятки тисяч євреїв. Рилеев виказав знайомство зі ще одним епізодом «Історії Кониського» — описом перемоги козаків над польським військом під час так званої «Тарасової ночі». Цей епізод 1620-х років, так

¹ Рилеев К. Ф. Наливайко (Отрывки из поэмы) // Рилеев К. Ф. Полное собр. соч. — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 250.

² Див.: Історія Русовь. — С. 35—41, тут 36.

само як повстання Наливайка, був відомий літописцям лише в загальних рисах, однак «Історія Кониського» пропонувала захопливі деталі. Рилеєв поділяв маніфестовану в «Історії» нелюбов до польської влади на українських землях. Він вважав Наливайка і Хмельницького патріотами, які не могли змиритися з тим, як чужа тиранічна влада гнобить їхній народ. Козаки, яких він називає навзамін «малоросами» і «українцями», являють, за Рилеєвим, свободолюбну, але пригноблену частину російського народу¹.

Найбільш вдячними Рилеєву за героїчний образ козацького минулого були нащадки старшинських родів в Україні. Микола Маркевич, «как истинный гражданин своего любезного отечества, как добрый малороссиянин», писав Рилеєву про «Войнаровского» і «Наливайка»: «Примите мою и всех знакомых мне моих соотечественников благодарность. Будьте уверены, что благодарность наша искренняя, что мы от души чувствуем цену трудов ваших, которые вас и предков наших прославляют. Мы не потеряли еще из виду деяний великих мужей малороссиян, во многих сердцах не уменьшилась прежняя сила чувств и преданности к отчизне. Вы еще найдете живым у нас дух Полуботка. Примите нашу общую благодарность: вы много сделали, очень много! Вы возвышаете целый народ, — горе тому, кто идет на усмирение целых стран, кто покушается покрыть презрением целые народы, и они ему платят презрением... Но слава тому, кто прославляет величие души человеческой и кому народы целые должны воздавать благодарность. “Исповедь Наливайки” врезана в сердцах наших и моем также»².

Натхненням для свободолюбної поезії Кондратія Рилеєва служила не тільки козацька історія. Він захоплювався демократичними традиціями середньовічної Новгородської республіки і тогочасним повстанням греків проти османської влади. Думки Рилеєва підживлювалися творами французьких, польських і російських авторів-сучасників, а ідеї формувалися у дискусіях з такими людьми, як Бестужеви, Корнілович і Пушкін. Якщо ж говорити про найвизначніші твори Рилеєва, то він їх написав, натхненний саме козацькою

¹ Рилеєв К. Ф. Богдан Хмельницький // Рилеєв К. Ф. Сочинения и переписка. — С. 145—152; Історія Русовъ. — С. 51—52; Когут, Зенон. Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К.: Критика, 2004. — С. 244—271.

² Цит. за: Котляревский Н. Рилеєв. — СПб., 1908. — С. 117—118.

історією. Він звертався до історії козацьких повстань XVI—XVII століть проти польської влади у пошуках передвісника повстання проти російського самодержавства. Молодий поет, що вважав боротьбу з урядом патріотичним обов'язком, був готовий йти слідом за козацькими героями і полягти в битві за свободу батьківщини. Образи, запозичені з «Історії Кониського», не тільки допомогли Рилеєву висловити мрії про свободу, а й провістили долю поета.

Останній лист Рилеєва, написаний одразу після арешту, було адресовано дружині. Подібно до свого найвідомішого персонажа, Северина Наливайка, Рилеєв не шкодував за життям і благословляв свій жереб. Він писав своїй «доброї українке»: «Бог и государь решили участь мою: я должен умереть, и умереть смертью позорною. Да будет его святая воля! Мой милый друг, предайся и ты воле всемогущего, и он утешит тебя. За душу мою молись Богу. Он услышит твои молитвы. Не ропщи ни на него, ни на государя: это будет и безрассудно, и грешно. Нам ли постигнуть неисповедимые суды непостижимого? Я ни разу не возроптал за все время моего заключения, и за то дух святыи дивно утешал меня». Він закінчив листа словами: «Прощай! Велят одеваться. Да будет его святая воля»¹.

¹ Рилеєв К. Ф. Письмо жене (13 июля 1826 г.) // Рилеєв К. Ф. Полное собр. соч. — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 518—519.